

PAPER DETAILS

TITLE: FAHRETTIN ER-RÂZÎ'NİN KİRÂAT ANLAYISI

AUTHORS: Orhan KAYA

PAGES: 98-114

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2817126>

FAHREDDİN ER-RÂZÎ’NİN KİRÂAT ANLAYIŞI¹

Orhan KAYA²

ÖZET

Bu makalede, tefsir ilminin önemli şahsiyetleri arasında yer alan Fahreddin er-Râzî’nin Mefatihü’l-Gayb’ı esas alınarak Râzî’nin kırâatlere bakış açısı, kırâatleri inceleyiş metodu ve genel mânada kırâat anlayışı ele alınmıştır. Aynı şekilde Fahreddin er-Râzî ve Mefatihü’l-Gayb’ı çerçevesinde farklı müfessirlerin kırâat okumalarının âyetlerin mânaları üzerindeki tesirleri de yer yer ele alınmıştır. Bu çalışma, Râzî ve Mefatihü’l-Gayb dahilinde sınırlı bir alanda irdelenen kırâat konusunun, onun tefsir metoduyla ilişkili olduğu gerçeğinden hareket edilerek oluşturulmuştur. Kırâatlerin birtakım tasavvur ve temayülleri ortaya koyduğunu ileri süren anlayış, Râzî ve diğer müfessirlerin eserlerinden hareketle tayin ve tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada önce Râzî ve kırâatlerle ilgili verileri elde etmek, bunların analizlerini yapmak ve daha sonra Kur’ân ve âyetlerdeki ilişkisini ortaya koymak ve bir senteze ulaşmak şeklinde literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. İzlenen yöntem neticesinde Râzî’nin Mefatihü’l-Gayb’da esas aldığı kırâatle kelâmî ve fikhî meselelerle ilgili birtakım çıkarımlar ve hükümlere ulaşmayı amaçladığı görülmüştür. Kısaca kırâatte meydana gelen farklılıkların, mânaya yansıdığı, farklı anlamların ortaya çıkmasına yol açtığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Âyet, Kırâat, Fahreddin er-Râzî, Tefsir, Mefatihü’l-Gayb.

THE PERSPECTIVE OF FAKHR AD-DİN AR-RAZĪ READING THE QUR’ÂN ALOUD

ABSTRACT

In this article, based on the “Mafatih al-ghayb” of Fakhr ad-Din ar-Razi, who is among the important figures in discipline of Hermeneutics, it is addressed the way of Fakhr ad-Din ar-Razi’s viewpoint about Qiraah (reading the Qur’ân aloud), his method of studying Qiraah and his perspective of Qiraah in general. Likewise, it is addressed the different readings of Qiraah by different interpreters and its effect of the meaning of verses as part of Fakhr ad-Din ar-Razi and his “Mafatih al-ghayb” This article was made by the fact that the subject of Qiraah which scrutinized in a limited area including Fakhr ad-Din ar-Razi and the Mafatih al-ghayb is associated with his method of Hermeneutics. The belief that Qiraahs expose some conceptions and tendencies was determined by Fakhr ad-Din ar-Razi and the works of other interpreters. In this article, first containing the information about Fakhr ad-Din ar-Razi and the Hermeneutics, analyzing them and then addressing its connection with Quran and the verses, and reaching out a synthesis is the way. The result of this way shows that the Qiraah which Fakhr ad-Din ar-Razi grounded on the Mafatih al-ghayb, some inferences about euphemism and Islamic jurisprudence, and he intended to reach some conclusions. In short, it has been concluded that the differences in Qiraah affects the meaning and causes the birth of different meanings.

Keywords: Verse, Qiraah, Fakhr ad-Din Ar-Razi, Hermeneutics, Mafatih al-ghayb.

¹ Bu makale 19-21 Kasım 2022 tarihleri arasında düzenlenen ASEAD 10. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu’nda sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

²Dokuz Eylül Ün., İlahiyat Fak., Türkiye, ORCID ID: 000-0002-9794-2584, okaya4077@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article, Geliş Tarihi/Received: 07/12/2022–Kabul Tarihi/Accepted: 18/01/2023

1. GİRİŞ

Kırâatler konusu, Kur'ân'ın indirilmesi ile başlar. Vahiy sürecinde çokça belirgin olmayan sadece lehçe ve kabile okumaları düzeyinde kalan kırâatler, Hz. Peygamber'in vefatı ile üzerinde durulması gereken bir konu hâline gelmiştir. İslam düşüncesinin Arap yarımadası dışına yayılması ve yeni fethedilen beldelerin İslamlaşması sonucu Kur'ân'ın doğru okunup telaffuz edilmesi, zaruri bir hâl almıştır. Dolayısıyla İslam beldelerinin “emsar” denilen büyük şehirlerine gönderilen mushaflar esas alınarak farklı okumaların önüne geçilmesi çalışılmıştır. Neticede Kur'ân'ın dil yapısından kaynaklanan farklı okuma biçimleri, kırâat adı altında yeni bir ilim dalını ortaya çıkarmıştır.³ Bu ilim dalının oluşum serüveni farklılık göstermektedir. Kırâatlerin tarihsel gelişimi ve konu ile ilgili yapılmış çalışmalara müracaat edilmesi önem arz etmektedir.⁴ Alimler, kıraatin kabulü noktasında çeşitli tasniflerde bulunmuşlardır. Daha sonradan gelen alimlerde kendisinden önceki alimlerin kıraat tasnifine ekleme çıkarmalar yaparak bu ilmi zenginleştirmişlerdir.⁵

Müfessirler, kırâat konusunun üzerinde önemle durmuşlar ve mutlaka bilinmesi gereken bir ilim dalı olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır.⁶ Bu sebeple kıraatleri mütevatir, şazz, sahih, müdrec gibi kategorilere ayırarak incelemişlerdir. Kırâatler, tefsirin en temel konularından biri olup farklı mânaları içermesi bakımından özgündür. Özellikle ulema kıraatlerin mânaya, fıkhi ve kelami hükme etkisinin öneminin farkında olduklarından bu ilime ayrı bir ehemmiyet vermişlerdir.

Müfessir Râzî,⁷ (ö. 606/1210) kıraatlerin mânaya etkileri hususunda geniş malumatlara yer vermektedir. O, bu kırâatleri delil getirme yöntemi açısından ise farklı bir yöntem izlemiştir. Çünkü o, kendisinden önceki alimlerin yaptığı gibi yalnızca mütevatir ve sahih kıraatle ilgilenmemiş bunun yanında şaz kırâatler, senedi sahih ve Kur'ân'ın dilsel yapısına aykırı olmamak kaydıyla hüccet kabul edilebilir kıraatleri ele alarak tefsirinde yer vermiştir. Ona göre şaz kırâat haber-i vâhid hükmündedir. Râzî, mensup olduğu Şafî mezhebinin aksine bazı âyet yorumlamalarında mânayı teyit için bu yöntemi kullanmıştır. İmam Şafî'ye (ö. 204/820) göre şaz kırâat, delil kabul edilmez ve hüccet değildir. Bu okuma biçimi ile namaz kılınmaz ve hüküm çıkarılamaz görüşündedir.

Biz de bu çalışmamızda önce Râzî ve kıraatlerle ilgili verileri elde etmek, bunların analizlerini yapmak ve daha sonra Kur'ân ve âyetlerdeki ilişkisini ortaya koymak ve bir senteze ulaşmak için literatür taraması yöntemini kullandık.

³ Muhammed Ahmet el-Mansur, *el-Mukaddimât fi'l-kırâat* (Ürdün: Daru'l-Ammâr, 2001), 48.

⁴ Ebû Bekir Ahmet b. Musa el-Abbâs et-Teymî İbn Mücâhit, *Kitabu's-Seb'a*, thk. Şevki Dayf, (Kahire Daru'l Meârif, 1980).

⁵ Mehmet Aydemir, *Beyânu'l-Meânî Bağlamında Molla Huveş'in Tefsir Yöntemi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 110. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016).

⁶ Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyad Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân* (Beirut: Alemü'l-Kütüb, 1371/1980), 1/248.

⁷ Biz burada makalenin hacminin artmaması için müellifin hayatı ile ilgili bilgi vermedik. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muammer Erbaş, *Fahreddin Râzî'nin Kur'an-ı Kerim'i Tefsir Yöntemi* (İzmir: Alibi Yayıncılık, 2017); Ömer Dumlu-Mehmet Aydemir, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Kitabı Yayınları, 2022), 119-134.

İzlenen yöntem neticesinde Râzî'nin Mefatihü'l-Gayb'da esas aldığı kırâatle kelâmî ve fikhî meselelerle ilgili birtakım çıkarımlar ve hükümlere ulaşmayı amaçladığını tespit ettik. Râzî genel olarak kırâatleri şu şekilde ele almıştır:

- a) Müfessir eserinde kelâmî ve mantıkî konularda sadece kırâatleri nakletmekle kalmaz, üzerinde kelime tahlili yaparak müstakil bir yol takip eder.
- b) Eserinde kırâatle ilgili konuları “Meseleler” başlığı altında inceler ve bölümlere ayırır.
- c) Konuyla alakalı sorular yöneltir ve münakaşaya açarak değerlendirme yapar.
- d) Âyetlerden şahit getirerek kırâatleri inceler.
- e) Arap kelimelerinden şahit getirerek kırâatleri izah eder.
- f) Kırâat imamlarını ittifak ve ihtilaflarını zikreder.
- g) Kırâati zikrederek kırâat imamını zikretmemesi gibi kırâat farklarını izahta bu yöntemi belirlemiştir.

Râzî, haberi vahit mesabesinde kabul ettiği şaz kırâatlerden birçok delil getirmiştir.

2. RÂZÎNİN KIRÂAT ANLAYIŞI VE KIRÂATLERİ DEĞERLENDİRME BİÇİMİ

2.1. Kırâat Farklılıkları ve Kısımları

Kırâat farklılıkları mahiyeti bakımından iki kısma ayrılır. Birincisi: Birbirine zıtlık ve noksanlık ifade eden okuma biçimi ki bu Kur’ân’da olması mümkün olmayan farklılıktır.⁸

İkincisi: Birbirini gerekli kılan birbirini naksetmeyen kırâat farklılığı ki Kur’ân’da çokça geçen kırâat şeklidir.⁹

Kırâat farklılığı, birbirine zıt iki anlam içermeyip birbirini tamamlayan, çeşitlilik ve mânaya genişlik katan bir okuma şekli ise makbul ve güzeldir. Ayrıca mânaya zıt olmayan okuma biçimlerinin ümmet için bir kolaylık olduğu ifade edilmiştir.¹⁰

İbni Teymiye, (ö. 728/1328) “*Kırâat farkları konusunda herhangi bir çelişki ve zıtlık bulunmadığı konusunda ümmet ittifak etmiştir. Bu farklılıklar mânayı daha anlamlı ve çeşitli kılmaktadır.*”¹¹ demiştir. Ona göre Kur’ân’ın yedi harf üzere inmesi ile ilgili hadisi herhangi bir çelişki ve zıtlık içermemektedir. Bilakis ya birbirine uyan ya da biri diğerini tamamlayan farklılıklardır.

⁸ Celaluddin Abdurrahman Suyutî, *el-İtkân fî ulumi'l Kur'ân* (Beyrut: Mektebetü's-Segafiyye, 1973), 2/38.

⁹ Suyutî, *el-İtkân*, 2/39.

¹⁰ Ahmet İbn Teymiye, *Mecmuü'l-fetâva* (Riyad: Daru Alemü'l-Kutub, 1413/1992), 13/391-392.

¹¹ İbn Teymiye, *Mecmuü'l-fetâva*, 13/393

İbn Mücâhid (ö. 324/936) “*Yedi harf mevzuu genel olarak lügat mânasında kullanılmış, Kur’ân’da farklı şekillere gelmiştir. Kureyş, Huzeyl, Yeman gibi kabilelerin kullandığı lügatlerdir. Yedi veya on kırâat diye okuna gelen vecihlerden her biridir.*”¹² demiştir. “*Hadiste geçen yedi harfle okuma izninin Rasulullah’a verilmesi şüphesiz Cenab-ı Hakk’ın kullarına sağladığı bir kolaylıktır.*”¹³ Râzî’ye göre ise yedi harfle ilgili hadis tevatür derecesinde sahihtir. O, farklı kırâatleri genişlik ve zenginlik olarak değerlendirmektedir.¹⁴

2.2. Mütevatir Kırâate Dayanarak Hüküm Çıkarma Metodu

Mefâtihu’l-Gayb sahibi Râzî, bazen hüküm çıkarırken mütevatir kırâati esas alarak istinbat yoluna gitmiştir. Misal: “*وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهَرْنَ*”¹⁵ İbn Kesir (ö. 120/738), Nâfi (ö. 169/785), Ebû Âmir (ö. 154/771), Ya’kûb el-Hadramî (ö. 205/821) ve Âsım’dan (ö. 127/745) rivayetle Ebubekir (ö. 13/634) kelimeyi “tahare” mastarından olmak üzere şeddesiz olarak “حَتَّى يَطْهَرْنَ” Hamza (ö. 156/773) ve Kisâî (ö. 189/805) ise şeddeli olarak “يَطْهَرْنَ” şeklinde okumuşlardır. Şeddesiz okuyanlar onu “kanın kesilmesi” mânasında almışlardır. Çünkü kadının hayızdan kesilmesi, hayız kanı kesildiği zamandır. Buna göre mâna, “Onların hayız kanı kesilmedikçe onlara yaklaşmayın.” şeklindedir. Kelimeyi “يَطْهَرْنَ” şeddeli şekilde okuyanlara göre ise “يَطْهَرْنَ” sadece kanın kesilmesi, temizlenmeye yeterli olmadığından dolayı su ile temizlenme şartını içerir. Bu iki okuma biçimi sonucunda farklı iki fıkhi hüküm ortaya çıkmıştır. Şafii’ye göre kanın kesilmesi temizlenme için yeterli görülmesine rağmen Hanefi’ye (ö. 150/767) göre hayız kanın kesilmesi temizlenmek için yeterli değildir. Su ile gusül almakta şart koşulmuştur. Görüldüğü gibi iki farklı kırâat, farklı iki hüküm meydana getirmiştir.¹⁶

2.3. Şaz Kırâatleri Kullanmadaki Metodu

Râzî kırâatleri sahih, mütevatir ve şaz olmak üzere üç kısma ayırmıştır. Ona göre mütevatir kırâat senedi sahih, Arap dili kurallarına uygun ve mushaf hattına muhalif olmayan kırâat mütevatir olarak kabul edilir.¹⁷ O, şaz kırâatleri şu şekilde ele almaktadır:

“*وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ*”¹⁸ Âsım, Hamza, ve İbn Âmir “ra” harfinin nasbıyla “وَلَا يَأْمُرُكُمْ” diğer kırâat imamları da “ra” harfinin ref’iyle “وَلَا يَأْمُرُكُمْ” şeklinde okumuşlardır. “*Nasb ile okunmasına gelince bu kelimenin “ثُمَّ يَقُولُ” ifadesine atfedilmiş olmasından dolayıdır.*”¹⁹ Bu hususta iki izah yapılmıştır.

¹² Ebû Bekr Ahmet b. Musa b. Abbâs b. Mücâhid et Temimi el Bağdadî, *Kitabü’s-sebâ fi’l-kırâat*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Daru’l Meârif, 1400/1981), 104.

¹³ Şihabuddin Abdurrahman İsmail b. İbrahim el Makdîsi, *el Kitabü’l-mürşidi’l- vecîz* (Kahire: Mustafa el Babil-Halebî, 1403/1983), 88.

¹⁴ İbn Cezerî Hafız, Ebû’l Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimaşkî, *en-Neşr fi’l-kırâati’l-aşr*, thk. Muhammed ed-Debbâğ (Mısır: Darü’l-Fikr, 1936), 2/232.

¹⁵ Bakara, 2/222. (Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın)

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin el-Kureyşî et-Teymi Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr (Mefatihü’l- Gayb)* (Beyrut: Daru İhyai’t-Turasi’l-Arabî, ts.), 5/157.

¹⁷ Mekki b. Ebi Talib el-Kaysî, *el-İbâne an meâni’l-Kur’ân* (Kahire: Daru’l-Meârif, 1397/1960), 39.

¹⁸ Âl’i İmrân, 3/80. (O, sizi melekleri ve peygamberleri tanı edinmenizi de emretmez)

¹⁹ Cezerî, *en-Neşr*, 2/240.

a) Bu ifadenin başında “لَا” edatının ziyade kabul edilmesi, buna göre mâna “Allah’ın kendisine kitap, hüküm ve nübüvvet vermiş olduğu hiçbir kimsenin, insanlara, Allah’tan başka bana da kulluk edin.” demesi ve size “Melekleri ve peygamberleri Rab edininiz.” biçiminde emretmesi yakışık kalmaz, uygun değildir, şeklinde olur. Nitekim sen, “Ben Zeyd’e ikramda bulunayım da sonra o beni hakir kılsın, benimle alay etsin. Bu olacak şey değil.” dersin, şeklinde de olur.

b) Bu ifadenin başındaki “لَا” edatının zayid olmasıdır. Buna göre mâna Hz. Peygamber, Kureş’i meleklerle ibadet etmekten! Yahudi ve Hristiyanları da Üzeyr’i ve Hz. İsa’ya ibadet etmekten nehyetmiştir. Bunun üzerine onlar, “Sen bizim, seni mi Rab edinmemizi istiyorsun?” dediklerinde onlara; “Hiçbir beşerin, Allah kendisini peygamber olarak gönderdikten sonra, halkı meleklerle ve peygamberlere tapınmaktan nefyederken, kendine kul olmaya çağırması uygun olmaz.” denilmiştir. Bu ifadeyi müste’nef bir cümle olarak merfu okumanın izahını yapmaya gerek bile yoktur. Çünkü bu ifade, sözün mânası tamamlandıktan sonra gelmiştir. Bunun kendinden önceki ifadeyle bir münasebeti bulunmamaktadır ve bu kırâat, İbn Mesûd’un (ö. 32/652-53) “وَلَنْ يَأْمُرَكُمْ”²⁰ şeklindeki kırâatine de delalet etmektedir.

İbn Mesûd’un bu kırâati şaz kırâatlerdendir. Râzî, buna benzer birçok şaz kırâati eserinde zikretmiş ve mânayı kuvvetlendirmek için delil olarak kullanmıştır.

İbn Cinnî’nin (ö. 392/1002) “el-Muhteseb” adlı eseri bu tip rivayetlerin çok fazla bulunduğu bir eserdir. Müfessir bu eserden sık sık alıntı yapmıştır.

Nahivciler şaz kırâatleri Arap lehçelerinin bilinmesinde asıl kaynak ve hüccet saymaktadırlar. Buna bağlı olarak Râzî de Kur’ân’ın daha iyi anlaşılması için bu kırâatleri tefsirinde sıkça kullanmaktadır. Ona göre şaz kırâatler; senedi sahih ve gramere aykırı olmadığı sürece işaret edilir ve faydalanılır.²¹ Müfessir şaz kırâatleri zikrederken Zemahşerî’den (ö. 538/1144) sıkça alıntı yapmaktadır.

Misal: “قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى”²² şeklinde takdir edilir. Hasan Basri’nin (ö. 110/728) okuyuşuna göre de “مَوْعِدُكُمْ” ifadesinin mübteda olup vakit anlamında olması ve “ضُحًى” ifadesinden haberdar olması mümkündür. Ancak “ضُحًى” (kuşluk vakti) ifadesinden marife mânası (belirli bir kuşluk vakti mânası) kastedilmiştir. Çünkü sözü edilen kuşluk vakti, “*Tam da o günün ziynet gününün kuşluk vaktidir.*”²³ Bazı kimseler, “yevm” kelimesini mim’in dammesi ile okurlarken Hasan el Basri, mim’in nasbı ile okumuştur.

²⁰ Râzî, *Tefsîr*, 6/428. “Râzî, Tefsîr, 6/428”

²¹ İbn Cinnî *el-Muhteseb fi tebyini vucuhi şevâzi’l-kırâat ve’l-idahi anha* (İstanbul: Sezgin Matbaası, 1406/1986), 1/108-109.

²² Taha, 20/59. (Size verilen vaat bayram günü vaadidir)

²³ Zemahşerî, *Keşşâf an hakaiki’t-tenzîl ve uyuni’l-ekavîl fi vucuhi’t-te’vîl* (Beyrut: Daru’l Meârif, ts.), 4/320.

Zeccâc söyle der: “Bu kelime merfu (dammeli) kılınırsa, mahzuf mübtedanın haberi olur ve mânası, o randevu vaktiniz, ziynet günüdür.”²⁴ Ancak mensup (fethalı) okuyan, bunu zarf yapmış olur ve mânası, “Sizin o randevunuz, ziynet günü olacaktır.”²⁵ şeklinde olur. Hasan el Basri’den gelen bu kırâat şaz kırâattir ki bunu Zemahşerî de eserinde zikretmiştir.

2.4. Mefatihü'l-Gayb’da Kırâat Farklarının Sebepleri

2.4.1. Kelimenin Yapısından Kaynaklanan (Sarfa Dayalı İhtilaflar)

Sarfa dayalı ihtilaflardan kastımız, kelimenin harekesinden kaynaklanan veya kelimede harf eksiltme, ziyadeleştirme yahut harfin yerini değiştirme sonucu ortaya çıkan ihtilaflardır.

Misal: “مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمْ”²⁶ *Âyetinde geçen “يُخْرِبُونَ” kelimesinin okunuşunda ihtilaf edilmiştir. Ebû Ali, sadece Ebû Amr’ın bu kelimeyi şeddeli “yuharribûn” şeklinde diğerleri ise şeddesiz “yuhribûn” şeklinde okuduklarını belirtmişlerdir.²⁷ Ebû Amr’a göre “ihrâb” bir şeyi harap hâlde bırakmaktır. Tahrip ise yıkmaktır. “Beni Nadır yıkmıştır, harap hâlde bırakmamıştır.” “يُخْرِبُونَ” şekli asıl olup evi harap etmek, yıkmak anlamındadır. “يُخْرِبُونَ” şeddeli olarak okunduğunda çokluk ifade eder.*

Sibeveyh (ö. 180/796), bu iki şekli “فَرَحَ - أَفْرَحَ” sevindirdi ve “حَسَنَ - وَأَحْسَنَ” güzel yaptı fiilleri gibi birbiri yerine geçtiklerini söylemiştir.²⁸ Şair Â’sâ (ö. 7/629 [?]): “وَأَخْرَبْتُ مِنْ أَرْضِ قَوْمٍ”²⁹ demiştir. Ferrâ (ö. 207/822), “yuharribun” kelimesini yıkarlar anlamında kullanmıştır. Şeddesiz olarak “yuharribûn” kırâatini ise onlardan bir kısmını harap edip öylece bırakırlar, diye açıklamıştır.³⁰

Râzî, âyeti siyak ve sibakına uyum açısından değerlendirmiş ve şu sonuca varmıştır:

a) Onlar kesin olarak sürüleceklerini anlayınca Müslümanların kendi evlerinde kalmaları ve oturmaları hususunda haset ettiler. Böylece onlar evlerini içten; Müslümanlar da dıştan yıkmaya başladılar.

b) Müslümanlar, o diyarın gözle görülen şeylerini harap ediyorlardı. Yahudiler ise kesin olarak sürdürüleceklerini anladıklarında, evlerinde güzel ve hoş buldukları kapı ve ahşap kısımlara bakıyorlar, sonra onları sökerek deve ve hayvanlarına yüklüyorlar, en sonunda da evlerini yıkıyorlardı.

²⁴ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'rabuhu*, thk. Abdülcélil Abduh eş-Şibli (Beyrut: Daru Alemlî'l Kutub, 1408/1988), 3/360.

²⁵ Râzî, *Tefsîr*, 15/541.

²⁶ Haşir, 59/2. (Onlar da kalelerinin kendilerini Allah’a karşı koruyacağını sanmışlardı. Fakat Allah’ın azabı onlara hiç hesaba katmadıkları yerden geliverdi ve yüreklerine o müthiş korkuyu düşürdü. Öyle ki evlerini hem kendi elleriyle hem de müminlerin elleriyle yıkıyorlardı. Ey akıl sahipleri! Düşünün de bundan ibret alın!)

²⁷ İbn Mücâhid, *el-Kırâat*, 632.

²⁸ Sibeveyhi, *el-Kitab*, thk. Abdusselam Harun (Beyrut: Daru'l-Cîl, ts.), 4/62.

²⁹ Â’sâ, *Divanü'l-Â’sâ* (Beyrut: Daru Sadr, 1380/1960), 30. (Ben bir kavmin yurdunda nice evleri harap ettim)

³⁰ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/143.

c) Müslümanlar, onların kale girişlerinden bir girişe hakim olduklarında onu harap ediyorlardı. Yahudiler de evlerin gerisine çekiliyorlar ve o evlerin arkasından gedikler açıyorlardı.³¹

İki farklı okuyuş sonucunda ortaya çıkan iki farklı mâna birbirini tamamlamış her iki mânânın da âyetin hem lügat hem de siyakına uygun bir okuyuş olması Kur'ân'ın muciz bir kitap olduğunu kanıtlamaktadır.

2.4.2. Kelimenin İrabından Kaynaklanan İhtilaf

Râzî kırâat ihtilaflarına değinirken kimi zaman kelimenin irabından kaynaklı açığa çıkan farklı okuyuşlardan bahsetmektedir. Misal: “الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ”³² İbn Kesîr ve Ebû Amr “فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ” kelimesini merfu ve tenvinli olarak “فَلَا رَفَثٌ” şeklinde ve “وَلَا جِدَالَ” kelimesini ise mensub olarak “وَلَا جِدَالٌ” biçiminde okumuşlardır.

Diğer kırâat imamları ise üçünü de mensub okumuşlardır. İki okuyuşun mâna bakımından farkı a) Her şeyin bir ismi vardır. Buna göre ismin kendisi, müsemmânın kendisine delildir. İsmi hareketleri ve diğer hâlleri, müsemmânın hâllerini gösterir. Böylece senin “رَجُلٌ” (bir adam) demen, belli bir mahiyet ifade eder. Bu lafzın mensup merfu ve mecrur olan hareketleri; o mahiyetinin mef'ûl oluş, fail oluş ve muzaf oluş hâllerini gösterir. Aslın, asıl; sıfatın da sıfat karşısında olması için akli tertip işte böyledir. Bundan dolayı mahiyetlere delalet eden isimlerin sonlarının sakın olarak telaffuz edilmesi gerekir. Çünkü bu hareketler, müsemmânın zatında meydana gelen farklı durumları ifade etmek için konulduğundan dolayı, müsemmânın hâllerinden birini belirleme maksadı olmaksızın müsemmânın kendisi belirtilmek istediğinde, lafzı bu hareketlerden arındırmak gerekir. Buna göre bazen lafız harekelemek istendiğinde hareketlerin en hafifi ve sükûna en yakını olduğu için nasb ile harekelenmesi gerekir.

b) Nasb ile “لَا رَجُلٌ” (Hiçbir adam yoktur) dediğin zaman, mahiyeti nefyetmiş olursun. Mahiyeti nefy ise kesinlikle o mahiyetinin fertlerinin yokluğunu icap ettirir. Ama ref ve tenvin ile “لَا رَجُلٌ” dediğin zaman, sen kapalı ve müphem bir adamı nefyetmiş olursun.

Râzî, bu iki farklı kırâati değerlendirirken şöyle demiştir: “Bu üç kelimeyi nasb ile okuyanların kırâatine göre bu okuyuşta herhangi bir problem yoktur. Ancak ilk ikisini ref ve tenvinle; üçüncüsünü de nasb okuyanlara gelince, bu cidalin mahiyetine gösterilen ehemmiyetin, ‘refes’ ve ‘fukus’un nefyine gösterilen ehemmiyetten daha fazla olduğuna delalet eder. Çünkü ‘refes’ şehveti tatmin etmekten ibarettir. ‘Cidal’ ise cedelleşen kimse, kendi sözünü yerine getirmeyi arzular, demektir.”³³

³¹ Râzî, *Tefsîr*, 21/402.

³² Bakara, 2/197. (Hac, malum aylarda olur. Kim o aylarda hacca niyet ederse bilsin ki hacda ne kadınla buluşma vardır, ne kötülükte bulunma, ne de kavga ve dövüş.)

³³ Râzî, *Tefsîr*, 4/494.

2.4.3. Marife ve Nekre'den Kaynaklanan Farklılıklar

Râzî tefsirinde sıkça geçen kırâat farklılıklarından biri de “marife” ve “nekra”ya dayalı farklılıklardır. Örnek “نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ” âyetidir.³⁴ Asım, Hamza ve Kisâî “نَرْجَاتٍ” tarzında tenvinle diğer kırâat imamları ise izafetle “نَرْجَاتٍ مَنْ” şeklinde okumuşlardır. Birinci kırâatin mânası, “Biz dilediğimiz kimseleri, pek çok derecelere yükseltiriz.” şeklinde olur. Böylece âyette geçen “مَنْ نَشَاءُ” ifadesindeki lafzı “مَنْ” mahallen mensub olmuş olur. İbn Mukassım, “Bu kırâat derece ve mertebe bakımından onların birbirinden üstün kılındıklarına daha çok delalet eder.” şeklinde belirtmiştir. Ebû Amr ise “İzafet, tek bir dereceye delalet ettiği gibi pek çok derecelere de delalet eder” şeklinde izafe etmiştir. Marife olarak okunduğunda âyet, daha umumi olur. Nekra olarak okunduğunda ise bir kişinin ulaştığı dereceyi ifade eder.

2.4.4. Tekil ve Çoğul Okumadan Kaynaklanan İhtilaf Farkları

Râzî'ye göre kırâat farklarının sebeplerinden biri de kelimenin “müfred veya ceminden” kaynaklanan farklılıklardır. Örneğin “Allah'ın elçileri ve müminler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a Meleklerine, Kitaplarına, Peygamberlerine inandılar./ أَمَّنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَكَاتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ”³⁵ âyetini “Hamza, müfred sigasıyla, “وَكُتَابِهِ” (ve kitabına), diğer kırâat imamları ise cemî (çoğul) sigasıyla “وَكُتُبِهِ” (ve kitaplarına) şeklinde okumuşlardır.”³⁶

Birinci kırâate göre bu kitabın Kur'ân-ı Kerim olduğuna delalet eder. Gönderilen son kitap olan Kur'ân-ı Kerim'e iman etmek, Allah'ın bütün kitaplarını ve peygamberlerine iman etmeyi içine alır.

İkinci kırâate göre ise cins mânasında olup çoğul ifade eder. Benzer bir âyette “Allah müjdeleyici ve korkutucu olmak üzere peygamberler gönderdi; onlarla beraber de hak olarak kitap indirdi./ فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ”³⁷ denilmektedir.

Buna göre eğer, “cins isim” elif lamalı ise bu takdirde umum ifade eder. Halbuki “وَكُتَابِهِ” kelimesi elif lamalı değil izafetli olarak okunmuştur. Râzî, buna karşılık der ki: “İsimler bazen muzaf olarak gelir. Biz bununla çoğunluk mânasını kastederiz. Nitekim Allah: “Eğer, Allah'ın nimetlerini saymaya kalkarsanız onları sayamazsınız./ وَإِنْ تَعْدُوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا”³⁸ ve “Oruç gecesinde hanımlarınıza yaklaşmanız size helâl kılındı./ أَجَلَ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفْتُ إِلَى نِسَائِكُمْ”³⁹ Buyurmuştur ki bu “helal kılınma” bütün oruç geceleri için söz konusudur.

³⁴ En'âm, 6/83. (Biz, dilediğimizi derecelerle yükseltiriz)

³⁵ Bakara, 2/285.

³⁶ Cezerî, *en-Neşr*, 2/237; İbn Mücâhid, *el-Kırâat*, 195.

³⁷ Bakara, 2/213.

³⁸ Nahl, 16/18

³⁹ Bakara, 187.

Müfessirler kelimenin hem kendisinden önceki hem de kendisinden sonraki çoğul kelimelerle bir benzerlik arz etmesi sebebiyle çoğul olarak “وَكُتِبَ” şekilde okunmasının daha efdal olduğunu ve bu şekilde okunuşun ekseriyetin kırâati olduğunu dile getirmişlerdir. Râzî’ye göre kırâat imamı “وَرُسُلِهِ” kelimesindeki “sin” harfinin damme ile (ötreli) okunacağı konusunda ittifak etmişlerdir.⁴⁰ Bu iki okuyuşta ortaya çıkan herhangi bir anlam karmaşası olmadığı görülmektedir. “Kütub” kelimesi, “kitâb” kelimesinden daha umum olduğu için zahirde bir fark görünmese de mâna aynıdır.⁴¹

2.4.5. Harflerin Mânasından Kaynaklanan İhtilaflar

Râzî’ye göre kırâat farklarının sebeplerinden biri de harflerin mânalarıyla ilgilidir. “Firavun bırakın beni, Musa’yı öldüreyim ‘varsın’ Rabbine yalvarsın. Çünkü ben onun, dininizi değiştirmesinden yahut yeryüzünde fesat çıkarmasından korkuyorum.” / وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَى / وَلْيَدْعُ رَبَّهُ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُبَدِّلَ بَيْنَكُمْ أَوْ أَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ⁴² âyeti bu duruma örnektir.

Râzî, bu harflerin tahlilinde şu görüşleri ileri sürmüştür: “أَوْ أَنْ يُظْهِرَ” Nâfi ve İbn Amr, vâv ile “و أَنْ يُظْهِرَ” şeklinde okuyup, “و” edatıyla atıf yapmamışlardır. Bu kırâate göre, dini değiştirme işi ile fesat çıkarma işinin bir arada yapılacağı söylenmiş olur. “أَوْ” edatı ile bu işi birbirini atfedenlere göre, âyetin mânası, onun bu iki işten birisini yapacağı şeklinde olur. Fiil ya’nın dammesi, ha’nın kesresi ve fesâd kelimesinin nasbı ile geçişli olarak “يُظْهِرَ” şeklinde okunmuştur.⁴³ Ancak Hamza, Kisâ ve Âsım’ın ravisi Ebubekir, Ya’nın ve “Ha”nın fethası, fesâd kelimesini “Yahut yeryüzünde fesadın ortaya çıkmasından korkuyorum.” / أَوْ يُظْهِرَ الْفَسَادَ şeklinde okumuşlardır. Kırâatin izahı şöyle yapılabilir: Tebdil “değiştirme” fiilinin faili Hz. Musa’dır. Söz, birlik arz etsin diye ikinci fiilin faili de Hz. Musa olmuştur. İkinci kırâatin izahı da şöyledir: Söz, “Musa dini değiştirince yeryüzünde fesat çıkmış olur.” mânasındadır. Bu sözün maksadı Hz. Musa’yı öldürmeyi gerektiren sebebi ortaya koymaktadır. Bundan dolayı Hz. Musa’nın varlığı ya dinin ya da dünyanın fesada gitmesine sebeptir. Dinin fesadı şöyle olur: Firavun ve adamları, doğru dinin kendi dinleri olduğuna inanmışlardı ve dolayısıyla Hz. Musa onu ifsâd için uğraşınca adeta onların inancında hak olan dini Hz. Musa ifsâd’a uğratmıştır.

Onun dünyayı ifsâd’ı da Hz. Musa’nın etrafında mutlaka bazı insanlar toplanacaktır. Böylece bu iş, birtakım düşmanlıkların meydana gelmesine ve fitnenin eşelenmesine sebep olacaktır.

İnsanların dinlerine olan sevgisi mallarına olan sevgisinden daha fazla olunca, Firavun önce dini ileri sürmüş, “Onun dininizi değiştirmesinden korkuyorum.” sonra da dünyanın fesada uğramasını ileri sürerek “Yahut yeryüzünde fesat çıkarmasından korkuyorum.” demiştir.⁴⁴

⁴⁰ Râzî, *Tefsîr*, 6/89.

⁴¹ İbn Halaveyh, *el-Hücce fi’l-kırâatii’s-seba* (Mısır: Matbaatu’r-Rahmaniyye, 1934), 105.

⁴² Gafir, 40/26.

⁴³ Râzî, *Tefsîr*, 19/283.

⁴⁴ Razî, *Tefsîr*, 19/284.

Yukarıda yapılan izaha göre her okuma biçimine göre farklı mânalar ortaya çıkmaktadır. Her kırâat farklılığında Firavun için farklı tutumlar sergilenmiştir. Birinci kırâate göre Firavun Musa'nın hem dinlerini değiştirmesinden hem de ülkede fesat çıkartmasından korkuyor. İkinci okuyuşa göre ise Musa'dan gelen korku onun din değiştirme endişesine kapılması olarak ifade edilmiştir.⁴⁵

2.5. Takdim ve Tehirden Kaynaklanan Kırâat Farkları

Râzi, Mefatihü'l-Gayb'da takdim ve tehir konularına çokça yer vermiş, kırâat farklılıklarının mânaya etki ettiğine işaret etmiştir.

Örnek: “إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ”⁴⁶ Hamza ve Kisâî âyetteki fiillerin yerini değiştirip birincisini meçhul, ikincisini malum olarak “öldürülür veya öldürürler/يُقْتَلُونَ وَيَقْتُلُونَ” şeklinde okumuşlardır. Bu durumda, “o kimselerin savaşta öldürülmeleri” ifadesinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Diğer kırâat imamları ise fail'i mef'ûl üzerine takdim etmişlerdir. Birincisini malum, ikincisinin meçhul olarak “يُقْتَلُونَ وَيَقْتُلُونَ” şeklinde okumuşlardır. Bu kırâate göre, ifadenin mânası açıktır. Çünkü bu, “Onlar kâfirleri öldürürler ve ölünceye kadar onları öldürmekten, onlarla savaşmaktan geri durmazlar.” demektir. Fakat fiillerden birincisinin meçhul, ikincisinin malûm olarak okunması durumunda mâna “Müslümanlardan büyük bir kısmı öldürülse bile, bu diğer Müslümanları savaşmaktan caydırmaz. Aksine geride kalanlar bundan sonra da düşmanla savaşmaya devam eder ve ellerinden geldiğince onları öldürürler.” anlamına gelmektedir. Bu tıpkı “Onlar, Allah yolunda başlarına gelen belalardan dolayı ne gevşeklik gösterdiler ne de zayıflık.”⁴⁷ yani “Onlardan geri kalanlar acze düşüp gevşeklik göstermediler.”⁴⁸ âyetinde olduğu gibidir.

Bu iki farklı okuma biçimi sonucu “İhtilaf'ın delili “الواو” harfinin çoğula delalet etmesinden kaynaklanmaktadır. Yoksa maktûl'ün katil üzerine taktimi doğru olmaz ancak bazıları savaşırlar ölür veya öldürürler şeklinde okunması caizdir.”⁴⁹

2.6. Bir Şeyi Zikretme veya Hazf Etmeden Kaynaklanan İhtilaf

Râzî, tefsirinde kelimeyi veya harfi zikretme yahut hazfetme gibi konulara önem vermiş, dil ve belagat açısından farklı okuyuşların mânaya kattığı genişlik ve anlam zenginliği üzerinde durmuştur.

⁴⁵ Yusuf b. Abdullah el-Alyâvî, *et-Tevcihü'l-belâğî* (Mekke: Daru'l-İlm, 1441), 197.

⁴⁶ Tevbe, 9/111. (Şüphesiz Allah müminlerden canlarını ve mallarını, kendilerine vereceği cennet karşılığında satın almıştır. Artık onlar Allah yolunda savaşsınlar öldürsünler ve ölsünler. Allah, bunu Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da kesin olarak vaat etmiştir. Kimdir sözünü Allah'tan daha iyi yerine getiren? O hâlde, yapmış olduğunuz bu alışverişten dolayı sevinin. İşte asıl bu büyük başarıdır.)

⁴⁷ Âl'i İmrân, 3/146.

⁴⁸ Râzî, *Tefsîr* 12/189.

⁴⁹ Kemaleddin Ebü'l Berekât İbn Enbarî, *el-Beyân fi garabi i'rabi'l-Kur'an*, thk. Taha Abdülhamit (Kahire: Darü'l-Kutubi'l-Arabî), 1/237.

Bu, bir kırâatte zikredilen kelimenin veya harfin bir başka kırâatte hazfedilmesinden kaynaklanan ihtilaflardır. Örneğin muzâf'ın hazfından kaynaklanan kırâat farkına örnek şu gösterilebilir. “إِذْ هَلْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ قَالَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ”⁵⁰ Kisâi, “هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ” kelimesini “ta” harfiyle; “رَبُّكَ” kelimesini de nasb ile “lam” harfini “ta”ya idgam ederek “هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ” (Ey İsa) Rabbi’nden isteyebilir misin? şeklinde okumuştur. “Bu idgamın sebebi “lam” ile “ta” harflerinin mahreçlerinin birbirine yakın olmasından kaynaklanır. Çünkü bu iki harf de dilin ucundan ve senâya dişlerin kökünden çıkarlar. Bu harflerin, mahreçlerinin birbirine yakın olması sebebiyle, idgam edilmesi yerinde ve güzeldir. Bu kırâat Ali (ö. 40/661) ve İbn Abbâs’tan (ö. 68/687-88) rivayet edilmiştir. Hz. Aişe’nin de onlar (havariler) “Rabbim muktedir olabilir mi?” mânasını kastetmeyecek kadar Allah’ı tanıyorlardı. Havarilerin de (böyle değil de) “Sen rabbinden isteyebilir misin?” şeklinde dediği rivayet edilmiştir. Diğer kırâat imamları ise fiili “ya” harfiyle “هَلْ يَسْتَطِيعُ” kelimesini “ba” harfinin merfu ve de idgam yapmaksızın, “هَلْ يَسْتَطِيعُ” şeklinde okumuşlardır. Birinci kırâate göre bu ifadenin mânası, “Rabbim’nden isteyebilir misin?” şeklinde olur. Bu şekilde okuyanlar bu kırâatin, ikinci kırâatten daha evla olduğunu söylemişlerdir. Zira bu kırâat, onların, Hz. İsa’nın gücü ve kudreti hususunda şüphe etmiş olmalarını gerektirir. İkinci kırâat ise onların, Allah’ın kudreti hususunda şüphe etmiş olmalarını gerektirir. Şüphesiz ki birinci kırâat ikincisinden daha uygundur.”⁵¹

2.7. Belağât Açısından Meydana Gelen Kırâat Farkları

2.7.1. Teşbîh

Kırâat farklarının bir diğer nedeni ise teşbihten kaynaklanan farklardır. Teşbihin çok olması mânânın çoğalması ve farklı okuyuşların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Râzî tefsirinde konuyla alakalı örneklerle sıkça rastlanmaktadır.

Sözgelimi “كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهُ لَكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئاً وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ”⁵² ayetinde “كُرْهُ” lafzından murat, savaşın insanın nefesine ağır gelmesidir. Mükellef her ne kadar Allah’ın emrettiği şeyin kendisi için bir kurtuluş vesilesi olduğunu bilse bile bu bilme, savaş insanı güç ve ağır gelmekten hariç tutamaz. Çünkü teklif, yapılmasında mutlaka bir külfet ve meşakkat bulunan şeyden ibarettir.⁵³

⁵⁰ Mâide, 5/112. (Hani havariler: ey Meryem oğlu İsa Rabb’in bizim üstümüze gökten bir sofrayı indirebilir mi? demiş, o ‘da’ eğer inanmış kimselerseniz Allah’tan korkun demişti.)

⁵¹ Râzî, *Tefsîr*, 9/285.

⁵² Bakara 2/216. (Sizin hoşunuza gitmediği halde size savaş farz kılındı. Olur ki bir şey hoşunuza gitmediği halde, o sizin için hayırlı olur, bir şeyi de sevdiğiniz halde, o sizin için şer olur. Allah bilir siz bilemezsiniz.)

⁵³ Ebû'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Muhammed el-Bağdadî Alusî, *Ruhu'l-me'ânî fî t-tefsîri'l-Kur'ânî'l-azim ve seb'il-mesani* (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1405/1985), 2/106.

Malumdur ki insan tabiatının en çok temayül ettiği şey yaşamaktır. O bakımdan ona en ağır gelen şey de savaştır. Hoşa gitmemekten maksat kendisinde korku bulunduğu ve düşmanlarının çokluğundan dolayı Müslümanların henüz farz kılınması sebebiyle savaşı hoş görmemiş olmalarıdır. Bundan dolayı Allah size farz kıldıktan sonra savaşı, kerih görmeyesiniz diye, gördüğünüz savaşın, sizin için savaşmamaktan daha hayırlı olduğunu beyan etmiştir.

“الْكُرْهُ” Kelimesi, “*Olur ki bir şey hoşunuza gitmediği halde sizin için hayırlı olur/ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُ شَيْئاً وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ*” âyetinin delalet ettiği gibi, “kerâhet” (hoş görmeme) mânasındadır. Konuyla alakalı iki görüş vardır:

a) Mânayı iyice belirtmek için mastarından vasıf (isim) yerinde kullanılmış olmasıdır. Nitekim El Hansa beytinde *فَأَلَمَّا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ* “O, ancak bir ikbal ve ‘idbar’ sırt dönüşüdür.” ifadesine yer verilmiştir. Buradan hareket edildiğinde onlar bu savaşı çok kerih gördükleri için sanki kerâhetin bizzat kendisiymiş gibi olmuştur.

b) Masdarın mef’ûl mânasında olmasıdır. Mesela; haberin “mahbur” mânasına gelmesi gibidir.⁵⁴ Buna göre ayetteki “وَهُوَ كُرْهُ لَكُمْ” tabiri “مَكْرُوهٌ لَكُمْ” demektedir. Sülemî, (ö. 73/692 [?]) bunu “kaf” harfinin fethası ile كُرْ şeklinde okumuştur. “الْكُرْهُ” ve “الْكُرْهُ” ifadeleri, “الضَّعْفُ وَالضَّعْفُ” ifadeleri gibi iki lügattirler.

Bunun mecazi olarak ikrah mânasında olması da caizdir. Buna göre teşbih yapılarak sanki onlar savaşmayı çok kerih gördüklerinden ve bu savaş onlara çok güç geldiği için onlar bu savaşa sanki zorlanmışlardır. Allah, Ahkâf Sûresi 15’inci âyette şöyle buyurur: “حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ”⁵⁵

2.7.2. Mübalağa

Kırâat farklarının bir diğer sebebi ise mânayı tam olarak kavramak için mübalağa sigasının çok fazla kullanılmış olmasıdır. Râzî, mübalağayı iki şekilde incelemektedir:

2.7.2.1. Bazı Terkiplerden Kaynaklanan Sarf ve İ’râb Açısından Meydana Gelen Mübalağalar

Örneğin, “*حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَرْسِلْ مَعِيَ بَنِي إِسْرَءِيلَ*”⁵⁶ ayetinde “ya” harfi fethalı ve şeddeli gelmiştir.

Nâfi, “ya”nın şeddesiyle “hakîkun aleyye”; diğer kırâat imamları ise “ya”nın sükûnu ve şeddesiz olarak “hakîkun alâ” şeklinde okumuşlardır. Nâfi’nin kırâatine gelince “hakîk” lafzının “fail” mânasında olması caizdir. Nitekim Leys, “hakîkun aleyye” ifadesinin anlamının “*O şey vacip oldu*” mânasında olduğunu dile getirmiştir.

⁵⁴ Muhammed b. Yusuf Ebû Hayyân el-Endülüî, *et-Tefsîru bahri’l-muhît* (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1403/1983), 2/143.

⁵⁵ Ahkâf 46/15. (Anası onu zahmetle taşıdı, yine onu zahmetle doğurdu.)

⁵⁶ A’râf, 7/104. (Allah hakkında gerçek olandan başkasını söylememek benim üzerime borçtur. Size Rabbinizden açık bir delil getirdim artık İsrailoğullarını benimle birlikte serbest bırak.)

“*Senin bunu yapman gerek/كَذَّا يَحِقُّ عَلَيْكَ أَنْ تَفْعَلَ*” ve “*Bana şöyle yapmam gerekir./أَفْعَلْهُ*” denilir ki bu son örnekte “hakik” kelimesi “fâil” mânasındadır. Buna göre âyetin mânası “*Hakka söylemek müstesna, Allah hakkında söz söylememek bana vaciptir*” şeklinde olur. “Hakîk” ifadesinin mef’ûl mânasında olması da caizdir. Böylece fâil vezni mef’ûl yerine konmuş olur. Bu bağlamda Araplar şöyle söylemektedirler: “*Şunu yapmak bana vacip oldu./أَفْعَلْ كَذَا*”, “*Bana hayır işlemem gerekli kılınmıştır/أَفْعَلْ خَيْرًا*” şeklindedir.⁵⁷ Râzî’ye göre Nâfi’nin “ya” harfini şeddeli okumasının delili şudur: Hakka kelimesi alâ harfi ceriyle geçişli müteaddî olur. Çünkü Allah “*فَحَقُّ عَلَيْهِ قَوْلُ رَبَّنَا*”⁵⁸ ve “*فَحَقُّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ*”⁵⁹ buyurmuştur. Yani “hakik” kelimesinin “alâ” edatı ile müteaddî olması caizdir. Ayrıca bu kelime vacip mânasındadır. Bu yüzden vecebe (vacip oldu) kelimesi “alâ” edatı ile müteaddî olur. Diğer kırâat imamlarının “ya”nın sükûnu ile “hakîkun alâ” şeklindeki kırâatleri hususunda şu izahlar yapılmıştır.

a) Araplar “ba” harfi cer’ini “على” yerine kullanarak, aynı anlamda “*Yay ile attım./رَمَيْتُ*” ve “*Güzel bir hal ile geldim./جِئْتُ عَلَى حَالٍ حَسَنَةٍ*” şeklinde okumuşlardır. Ahveş, bu “*وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ*”⁶⁰ âyetinde ele almıştır. Nasıl bu âyette “bâ” edatı “alâ” yerine kullanılmış ise aynı şekilde “alâ” edatı da âyette “bâ” edatı yerine kullanılmıştır. Bu izah şekli Abdullah b. Mes’ûd’un “*حَقِيقٌ بَأَنَّ لَا أَقُلْ*” şeklindeki kırâatini de te’kîd etmektedir. Buna göre mâna, “*Ben bunu söylememeye daha layığım./أَقُولُ لَا أَقُولُ*” şeklinde olur. Nâfi’nin kırâatine göre “hakik” kelimesi, mübtada olarak merfudur haberi ise “*أَنْ لَا أَقُولُ*” kısmıdır.

b) Hak sabit ve devamlı olandır. “Hakik” de bu kelimenin mübalağasıdır. Buna göre âyetin mânası, “*Ben Hak’tan başka hiçbir şey söylememe üzere sabit ve devamlıyım.*” şeklinde olur.

c) Bu âyette “hakik” kelimesi ismi mef’ûl mânasındadır. Bu, senin birisini iyice araştırıp yakinen tanıdığın zaman söylediğin “*Adamı tahkik ettim./حَقَّقْتُ الرَّجُلَ*” şeklindeki sözün gibidir.

Burada Allah lafzı, aslî ve lazım olan vasıflarla kullanılmıştır. “Bu tıpkı, “*فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ*”⁶¹ âyetinde olduğu gibidir.”⁶²

Nitekim “*Falanca bana, olduğu şekilde ve âdeti üzere geldi./جَانَنِي فَلَانٌ عَلَى هَيْئَتِهِ وَعَادَتِهِ*” ve “*Onu, şu sıfatlar üzere bildiğim ve tahkik ettim./عَرَفْتُهُ وَتَحَقَّقْتُهُ عَلَى كَذَا وَكَذَا مِنَ الصِّفَاتِ*” dersin. Buna göre âyetin mânası, “*Ben ancak hak görüşü tanıdım ve ancak hak üzere oldum.*” şeklindedir.

⁵⁷ İbn Mücâhid, *el-Kırâat*, 287.

⁵⁸ Saffât, 37/31. (Onun için rabbimizin sözü “azabı üstümüze hak olmuştur.”)

⁵⁹ İsrâ, 17/16. (Artık o (memlekete) karşı (söz) azab hak olmuştur.)

⁶⁰ A’râf 7/86. (Her yola oturmayın.)

⁶¹ Rum, 30/30. (Allah’ın o fitratı ki o insanları bunun üzerine yaratmıştır.)

⁶² Râzî, *Tefsîr*, 10/533.

2.7.2.2. Kelimenin Sigası Müfred Olarak Başlayıp Cemi ile Sonuçlanan Mübalağa

Kelimenin yapısında meydana gelen tahfif'ten teşdide geçişte çokluk ifade etmesi için yapılan mübalağalardır. Örneğin

” لَا يَأْخُذْكُمْ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤْخِذْكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ ”⁶³ ayetinde “عَقَّدْتُمْ” ifadesini, Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr ve Âsım’ın ravisi Hafs, elifsiz olarak kaf harfinin şeddesiyle “عَقَّدْتُمْ” tarzında; Hamza, Kisâi ve Âsım’ın ravisi Ebubekir elifsiz olarak kaf harfinin de şeddelemeksizin “عَقَّدْتُمْ” biçiminde; İbn Amir ise şeddesiz olarak elif ile “عَاقَدْتُمْ” şeklinde okumuştur. Vahidî (ö. 468/1076) şöyle demiştir: Bir kimse onu iyice kuvvetlendirip te’kid ettiğinde “falanca yeminini (veya ahidini veya bağını) iyice kuvvetlendirip sağlamlaştırdı/عَقَدَ فُلَانٌ الْيَمِينَ وَالْعَهْدَ وَالْحَبْلَ عَقْدًا” Burada “عَقَدَ” ile “عَاقَدَ” kelimeleri aynı mânadadır. Râzî yaptığı değerlendirmede “عَقَدَ” şeklinde okuyanların kırâatinin hem azı hem de çoğu ifade etmeye daha elverişli olduğunu belirtmiştir. Nitekim “Zeyd, yeminini akdetti; onlar yeminlerini akdettiler./عَقَدُوا أَيْمَانَهُمْ” denilir. Şeddeli okuyanlara gelince Ebû Ubeyde, bu şekilde okumayı zayıf görmüş ve şeddeli okumanın tekrar ifade ettiğini belirtmiştir. Bu sebeple şeddeli okumak, bir defa yapılan yeminden kefaletin sakıt olmasını gerektirir. “Zira yemin tekrar etmemiş.” ifadesiyle bu durumu ortaya koymaya çalışmıştır. Vahidî ise buna karşılık bazı âlimlerin şeddeli veya şeddesiz olan bu fiilin aynı mânayı ifade ettiğini belirttiklerini söylemiştir. Bazı âlimler, bu fiilin mufæle babından elif ile okumuşlardır. “عَاقَفَهُ اللَّهُ.” Allah ona afiyet verdi. “حَرَسْتُ الْأَصْنَافَ” Râzî, “Fiillerinde müşareket mânasını ifade etmez böylece okumak da fiili şeddesiz olarak okumak gibi olmuş olur.” demiştir.⁶⁴

Râzî, kırâat farklılıklarının nedenlerini ve mânaya yaptıkları etkileri geniş bir şekilde incelemiştir. Kırâatle ilgili müstakil bir eser yazdığı bilinmemekle beraber eserinde kırâatle ilgili geniş malumat sunmaktadır. Tefsirinde meseleleri ele alıp incelerken hep akli metodu ön plana çıkarttığı görülmektedir. O kırâat imamlarının rivayetlerinde, bazen ittifak bazen de ihtilaf ettiklerini zikretmiştir.

2.8. Kırâat Farklılıklarının İlm-i Kelâm’a Etkileri

Kırâat farklılıkları belli konularda kelami mevzulara etki etmiş, farklı anlamlar ve yorumlamaya sebebiyet vermiştir. Örneğin “Rabbimiz bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl. Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini göster tövbemizi kabul et/وَتُبَّ عَلَيْنَا” ayetinde İbn Kesir ve bazı rivayetlerde Ebû Amr, Kur’ân’ın her yerinde “ra” harfinin sükûnuyla olmak üzere “أَرْنَا” şeklinde okumuşlardır. Ebû Amr’dan yapılan zahir rivayetlerin bazılarında ise o, bütün Kur’ân’da işbâsız olarak “ra” harfinin kesresinin ihtilâsıyla okumuştur. Diğerleri ise kesrenin işbâsıyla (tam kesreyle) okumuşlardır. Kelimenin aslı, meksûr olan hemze ile “أَرْنَا” dır. Hemzemin kesresi “ra” harfine nakledilerek hemze de hazfedilmiştir.

⁶³ Maide, 5/89. (Allah, boş bulunarak ettiğiniz yeminlerle sizi sorumlu tutmaz ama bile bile yaptığınız yeminlerden sizi sorumlu tutar.)

⁶⁴ Râzî, Tefsîr, 9/198.

Bu kırâat şekli tercih edilendir. Çünkü kırâat imamlarının çoğu böyle işbâ ile okumuşlardır. Kelimenin aslında hemze düştüğü için kelime noksanlaşmasın ve hemze'ye delalet eden kesre yok olmasının diye “ra” harfini sükûnuyla “رْنَا” şeklinde okumak güzel olmaz.

Ra'nın sükûnu ile okunan kırâat şekline gelince, bu hem hemze'nin hem de harekesinin hazfedilmesi ve sakın olan şeylere benzetilmesi suretiyledir. Mesela; فَخَذْ kelimesinin فَخَذْ ve كَبْ kelimesinin de كَبْ şeklinde okunması gibi “ihtilas”a gelince bu, Hemze'nin hazfedildiğine dair delaletin bırakılmasıyla beraber, telaffuzu hafifletmek gayesiyle yapılır. “*Ve tevbemizi kabul buyur. وَثُبْ عَلَيْنَا*” ifadesine gelince bu hususta birkaç mesele vardır. Bu âyete dayanarak peygamberlerin günah işleyebileceği söyleyen kimselerde tövbe daha önce günahın bulunmasına bağlıdır. Şayet önceden günahı bulunmamış olsaydı tövbe talebinde bulunmak imkânsız olan bir şeyi talep etmek olurdu.

Mu'tezile ise şöyle demiştir: “*Biz, peygamberlerin küçük günah işleyebileceklerini tecvîz ediyoruz. Buna göre bu tövbe küçük günahlardan dolayı yapılmış bir tövbe olur. Bir kimse şöyle diyebilir: Küçük günahlar, bunları işleyenlerin sevaplarıyla affedilmiş olur. Bunlar affedince, onlardan dolayı tövbe etmek anlamsız olur çünkü tövbenin tesiri, günahları yok etme hususundadır. Zaten yok olan bir şeyi yok etmeye çalışmak imkânsızdır.*”⁶⁵ Burada peygamberlerin küçük günah işleyebileceği iddiasına karşılık Râzî, şöyle der: “Tövbenin, günahlardan kaçınmak hususunda aşırı dikkat göstermek maksadıyla yapılmış olması da caizdir. Çünkü nefsin, günahlardan iyice kaçınmaya azmetmiş ve son derece pişman olmuş vaziyette tasavvur eden kimse, günahları terk etmeye daha fazla yakın olur. Böylece bu, günahları terk etmeye götüren ve sevk eden lütuf olmuş olur.” ve “Kul, her ne kadar Rabbine itaate çalışsa bile, o sehven veya evlayı terk etmekten dolayı bazı kusurlar işlemiş olabilir. İşte mezkûr dua bu sebepten ötürü olmuş olabilir. Allah Hz. İbrahim'in soyu içinde zalim ve asi kimselerin olacağını bildirince, şüphesiz Hz. İbrahim de orada, o zürriyetinin bir kısmını Müslüman bir topluluk yaratmasını istemiş, sonra da Allah'tan bu günahkâr olanları tövbeye muvaffak kılmasını talep ederek وَثُبْ عَلَيْنَا yani “Zürriyetimizden günahkâr olanların tevbelerini kabul buyur.” demiştir.⁶⁶

Çocuğu bir suç işlediğinde, ona şefkatle davranan baba, çocuğundan dolayı özür beyan ederek ben bir suç işledim, bir kusur ettim, özür dilerim, der. Onun bundan maksadı, şunu da demek istemesidir: “Çocuğum bir hata işledi, onun övrünü kabul et.” demesi gibidir. Çünkü insanın çocuğu, bizzat insanın kendisinin yerini tutar. Bu açıklamayı teyit eden bazı hususlar da bulunmaktadır.

İbrahim Sûresi 36'ncı âyetinde mealen: “*Allah'ım beni ve oğullarımı, putlara tapmaktan uzak tut! Rabbim, putlar insanlardan pek çoğunu saptırdılar. Şimdi kim bana tabi olursa muhakkak ki o bendendir. Her kim de bana âsi olursa muhakkak ki sen mağfiret sahibisin, çok merhametlisin.*” şeklinde belirtilmektedir.

⁶⁵ Râzî, *Tefsîr*, 3/452.

⁶⁶ Râzî, *Tefsîr*, 3/457.

Mânanın şöyle olması da muhtemeldir: Kim bana âsi olur da tövbe ederse, sen, onun tövbesini kabul etmeye ve geçmiş günahlarını bağışlamaya muktedirsın.

İbn Mes'ûd'un mushafında ise “*onlara ibadet yollarını göster ve onları tövbeye muvaffak kıl*” *وَأَرْهَمْ مَنَاسِكَهُمْ وَ تُبِّ عَلَيْهِمْ*” şeklinde okuduğu zikredilmiştir. Râzî, İbn Mes'ud'dan nakledilen şaz kırâati mânâyı teyit için delil olarak zikretmiştir.⁶⁷

3. SONUÇ

Mefatihü'l-Gayb'da kırâat belli başlıklar ve bölümlere ayrılmıştır. Müfessir, kendi tefsir metodunu kırâat konusuna da uygulamıştır. Belli tertip düzen ve siyak sibak uyumuna özen göstermiştir. Râzî, kırâatleri zikretmekle kalmamış “Mesail” başlığı altında söz konusu kırâatleri incelemiştir. Eserinde sahih kırâatleri hüküm çıkarmada delil kabul etmiş ve savunmuştur. Ona göre kırâat, mânaya genişlik ve anlam zenginliği katmaktadır. Müfessir, kırâatlerin katkısıyla kelâmî konularda sık sık malumat sunmaktadır. Bu özelliği ile diğer müfessirlerden ayrılır. Kırâat konusunda yaptığı nakillerle kendisinden sonra gelenlere etki etmekte ve onlara çeşitli görüşler sunmaktadır. Diğer müfessirlerin çok da önem vermedikleri şaz kırâatleri zikretmiş olması ve tefsirinde mânâyı te'kit için bunları kullanması bakımından özgündür.

Râzî, mütevatir kırâatleri ciddi biçimde savunur. Eleştirenlere karşı ise birtakım delillerle ispata çalışır. Ona göre kırâatte meydana gelen farklılıklar, mânaya yansiyarak farklı anlamların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Râzî'ye göre kırâatteki farklılıklar kelam ilmini, fikhî sarf ve nahvî önemli ölçüde etkilemiştir. O gerek kırâat alimleri gerekse nahiv âlimlerinden nakillerde bulunarak cümlelerin okunuş şekillerini izah etmiştir.

Sonuç olarak müfessirimiz kırâatleri yorumlamış ve eserinde belli bir düzende kırâat farklılıklarını ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- Â'ŞA, Meymun b. Kays. Divanü'l-Â'şa. Beyrut: Daru Sadr, 1380/1960.
 AHMED B. HANBEL. Müsned. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
 ÂLUSÎ, Ebû'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Muhammed el- Bağdadî. Ruhu'l-meânî fi't-tefsîri'l-Kur'ânî'l-azim ve sebi'l-mesanî. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1405/1985.
 AYDEMİR, Mehmet. Beyânu'l-Meânî Bağlamında Molla Huveş'in Tefsir Yöntemi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
 DURLU, Ömer.-Aydemir, Mehmet. Tefsir Tarihi. İstanbul: Kitabî Yayınları, 2022.
 EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yusuf el-Endelusi. Tefsiru'l-bahri'l muhit. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1403/1983.
 EBUSSÛD, Muhammed Ebussuud Efendi. İrşadü'l-akli's-selim ila mezâya'l-Kur'ânî'l-azim. thk. Abdüllatif Abdurrahman. Beyrut: Daru Sadr, 1999.

⁶⁷ Ferrâ, *Meânî'l-Kur'ân*, 1/79; Ebû Hayyân, *Bahru'l-muhit*, 1/622.

- EBÛ ŞAMME, Şihabuddin İsmail b. İbrahim b. el-Makdîsi. İbrâzî'l-meânî min hirzi'l-emânî fi'l-kırâati's-sebâ. thk. İbrahim Atve İvad. Kahire: Mustafa Babi'l-Halebî, 1398/1978.
- ERBAŞ, M. Fahreddin Râzî'nin Kur'an-ı Kerim'i Tefsir Yöntemi. İzmir: Alibi Yayıncılık, 2017.
- FARÎSÎ, Ebû Ali Hasan b. Abdulgaffar. el-Hüccetü li'l-kırâati's-seba. thk. Bedruddin Kahveci. Dimaşk: Beşir Cuycatî, 1404/1984.
- FERRÂ, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyad. Meânî'l-Kur'ân. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1371/1980.
- İBN CEZERÎ, Hafız Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dimaşkî. en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr. thk. Ali Muhammed ed-Debba. Mısır: Daru'l -Fikr, 1369/1950.
- İBN CİNNÎ, Ebû'l-Feth Osman. el-Muhtesab fi tebyîni vucuhi şevâzî'l-kırâat ve'l-idahi anha. İstanbul: Sezgin Matbaası, 1406/1986.
- İBN HALAVEYH, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ahmet. Muhtasar fi şevazi'l Kur'ân min kitabi'l-bedî. Mısır: Matbaatü'r-Rahmaniye, 1934.
- İBN MÂLİK, Mâlik b. Enes, Evdahu'l-mesalik. Beyrut: Daru'l-Cîl, 1399.
- İBN MÜCÂHİD, Ebû Bekr Ahmet b. Musa b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temimî el- Bağdadî. Kitabu seb'a fi'l-kırâat. thk. Dr. Şevki Dayf. Kahire: Daru'l-Meârif, 1400/1981.
- İBN TEYMIYYE, Ahmet b. Teymiyye. Mecmuü'l-fetâvâ. Riyad: Daru Alemi'l-Kutub, 1412/1991.
- MAŞALI, Mehmet Emin. Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- MEKKÎ B. EBÛ TALİB, Ebû Muhammed Mekki b. Ebû Talib, Hamuş b. Muhammed el-Kaysi. el-İbane, an meânî'l-kırâat. thk. Abdulfettah İsmail Şelebî. Kahire: Daru'l-Meârif, 1379/1960.
- MUHAMMED AHMED EL-MANSUR. el-Mükaddimât fi'l-kırâat. Ürdün: Daru'l-Ammâr, 2001.
- RÂZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin el-Kureyşî et-Teymî. et-Tefsîrü'l-Kebîr (Mefatihü'l-Gayb). Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, ts.
- SİBEVEYHÎ, Ömer b. Osman. Kitabu Sibeveyhî, thk. Abdusselam Harun. Beyrut: Daru'l-Cîl, ts.
- SUYUTÎ, C. A. el-İtkân fi ulumi'l-Kur'ân. Beyrut: Mektebetü's-Segafîyye, 1973.
- ŞABAN, M. İ., el-Kırâat ehkamuha ve mesadiruha. Kahire: Daru's-Selam, 1998.
- TABERÎ, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. Camiu'l-beyan fi te'vîli'l-ayi'l Kur'ân. Beyrut: Daru Kutubi'l- İlmiyye, 1412/1992.
- YUSUF EL-ALYAVÎ. Et-Tevcihü'l-belaği ve evdahu. Mekke: Daru'l-İlm, 1441.
- ZEMAŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Carullah Muhammed b. Ömer. Keşşâf an-hakaiki't-tenzil ve uyuni'l-ekavil fi vucuhi't-te'vîl. Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- ZECCÂC, Ebû İshâk İbrahim b. es-Seri. Meânî'l-Kur'ân ve i'rabuhu. thk. Abdülcelil Abduh Şibli. Beyrut: Alemü'l-Kutub, 1408/1988.